

Arany János: Shakespeare-fordítások 1. A szent-iván éji álom

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Paraizs Júlia

Arany János munkái

Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet –
Universitas Kiadó, 2024, 561 l.

RUTTKAY Veronika

Károli Gáspár Református Egyetem BTK, egyetemi docens

ORCID: 0000-0003-3637-3346

„Tehát megvan [?] Shakspeare (meg is lesz, azt hiszem, még vagy 90000 esztendeig)” – írta Arany János Gyulai Pálnak 1858 decemberében.¹ Persze nem *A szent-iván éji álom* fordítására gondolt, bár ekkorra már többször is nekifogott a feladatnak. Csak egy jó hírt akart közölni Gyulaival: végre előkerült a saját elveszettnek hitt Shakespeare-kiadása, amit egy évvel korábban küldött fel vele Pestre, hogy beköttesse, de valahogy elkeveredett. A levélben Arany részletesen rekonstruálja a történetet, egészen a boldog végkifejletig: „ím az én példányom az, testestül-lelkestől (mert Shakspearenak lelke is van, hé!) ugyanazon aczélmetszetekkel megspékelve, melyeket én egy német fordításból csirizelttem volt belé.”² Tehát Arany valamikor korábban barkácsolt magának egy illusztrált *Midsummer Night's Dream* kötetet két különböző kiadvány felhasználásával – az egyik a lipcei Tauchnitz kiadónál jelent meg, a másik valószínűleg Ernst Ortlepp német nyelvű kiadása volt. *A szent-iván éji álom* legújabb kritikai kiadása szerint ez utóbbiból származhattak az Arany által újrahasznosított metszetek – köztük a borzongás svájci mesterének, Johann Heinrich Füsslinek (vagy angolos nevén Henry Fuselinek) a Titániát, Zubolyt és a tündéreket ábrázoló illusztrációja. (313.)

Arany tehát jól ismerte Fuseli nyugtalanító és a testiséget előtérbe helyező Shakespeare-értelmezését – ki gondolta volna? Az Arany János munkái kritikaikiadás-sorozatnak legújabb darabja szinte minden oldalon ehhez hasonló meglepetésekkel szolgál, összességében pedig több szempontból is új megvilágításba helyezi Arany fordítását. *A szent-iván éji álom* előző kritikai kiadása több mint hatvan éve jelent meg a *Hamlettel* és a *János királlyal* egy kötetben.³ Ugyanakkor a *Szentivánéji álom* Shakespeare drámáinak számos gyűjteményes vagy önálló kiadásában szerepelt – és szerepel ma is – kezdve a legelső ünnepi kiadvánnyal (Shakespeare születé-

1 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1858. dec. 22., in ARANY János, *Levelezése: 1857–1861*, szerk. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA, JANKOVITS LÁSZLÓ és TÓTH MAGDOLNA, Arany János összes művei 17: Levelezés 3, 259–262 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 262.

2 Uo., 261–262.

3 ARANY János, *Shakespeare: „A szent-iván éji álom”; „Hamlet, dán királyfi”; „János király”*, szerk. RUTTKAY KÁLMÁN, Arany János összes művei 7: Drámafordítások 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

sének 300. évfordulójára), amelyben Szász Károly *Othellójával* együtt jelent meg.⁴ A megjelenés 160 éves jubileumára elkészült új kiadás *A szent-iván éji álmának* külön kötetet szentel. Az Arany kritikai kiadás részeként ez a több mint félszáz oldalas munka a fordítást az Arany János-i szöveg-hagyományba illeszti, miközben a magyar és nemzetközi Shakespeare-kiadások kritikai hagyományával is élő kapcsolatot tart. Különlegesen átgondolt és jól használható formában tárja elélnk – vagy inkább: tárja fel – *A szent-iván éji álom* komplex szövegvilágát.

Ruttkay Kálmán, az előző kritikai kiadás sajtó alá rendezője az Arany életében megjelent utolsó nyomtatott változatot tekintette alapszövegnek. Az új kiadás ezzel szemben a textológiai-lag legjobbnak ítélt forrást, Arany Nagyszalontán őrzött teljes kéziratát veszi alapul (K2), miközben az MTA Kézirattárban található másik teljes kéziratot, valamint a két fennmaradt színházi szöveggékönyvet is magába építi. Az alapszöveg megválasztása megfelel az Arany János munkái sorozat általános elveinek.⁵ Olyan szövegforrás-alapú kiadásról van szó, amely kerüli a kontaminációt, és Arany eredeti írásmódjának megőrzésére törekszik (nem modernizálja például a „cz”-t, és ügyel a magánhangzók hosszúságára, ami metrikai szempontból elengedhetetlen). Az alapszövegnek választott kéziratot az új kiadás az angol szöveggel szemközt (a páratlan oldalakon), pontos sorszámozással, betűhíven és mellékjelek nélkül közli. A hozzá tartozó szövegcritikai jegyzetek a lap alján szerepelnek, és ugyanitt elkülönítve találjuk a többi kézirrattal és a nyomtatott forrásokkal való textológiai összevetést (az 1884-es posztumusz kiadásig bezárólag).

A *Szövegforrások* alfejezetében Paraizs Júlia egy detektív kitartásával rekonstruálja a négy kézirat útját, amelyek hol elkülönöződtek, hol (például Arany visszajavításai révén) újra használtak egymáshoz. A jegyzetapparátusban némileg talányos a „Lapalji magyarázó jegyzetek” alcím: valójában ezek precízen adatolt nyelvi és tárgyi magyarázatok, valamint keletkezéstörténeti, fordításkritikai és metrikai megjegyzések, illetve Arany egyéb írásaira és a szöveg intertextuális összefüggéseire vonatkozó megállapítások. Bár a kiadás főként az alapszöveg keletkezésére fókuszál, a szöveg-hagyományozódásnak is komoly figyelmet szentel; önálló tanulmánynak is beillő alfejezetek ismertetik *A szent-iván éji álom* korabeli fogadtatását, kritika- és kiadástörténetét. Mindez pedig annyira anyagszerű, olyan gondosan kimunkált, összehangolt és plasztikus formában jelenik meg a képmellékletekig bezárólag, hogy érdemes itt újra felidézniünk Arany szavait az ő Shakespeare-jéről: a könyvnek nemcsak teste, de lelke is van.

Talán nincs még egy irodalmi mű, amely Arany Jánost ilyen látványosan arra készítette volna, hogy sürgősen *csináljon valamit* – vágjon, csirizeljen, köttessen és fordítson, ha máshogy nem, hát németből, Wieland alapján. Sőt, műkedvelő előadást rendezzen Nagyszalontán (még 1842-ben vagy ’43-ban), amikor Arany László szerint „[ő] osztotta ki a szerepeket, ő tanította be s ő festette a decoratiokat is”. (259).⁶ Egy másik visszaemlékezés szerint a mesteremberek előadását – az utolsó felvonásban bemutatott „szörnyű víg tragédiát” – Arany még egy debreceni diákok-

4 [William SHAKESPEARE], *Shakspeare színművei. Fordítják többen. Első kötet. Othello. A szent-iván éji álom. Shakspeare születése háromszázados ünnepére April XXIII. MDCCCLXIV.* (Pest: Nyomtatott Emich G. M. Akad. nyomdásznál, 1864).

5 Erről lásd: KOROMPAY H. János, „Az Arany-hagyaték múltja és jövője”, *Irodalmi Magazin* 5, 3. sz. (2017): 9–10. KOROMPAY H. János, „Arany János műveinek kritikai kiadása: Nyomozás alapszöveg után”, *Élet és Tudomány* 69, 42. sz. (2014): 1318–1320.

6 ARANY János, *Hátrahagyott iratai és levelezése*, 2. köt., *Prózai dolgozatok*, szerk. ARANY László (Budapest: Ráth Mór, 1889), XX.

nak írt másik színdarabban is felhasználta, mely alkalomból „ügyes maszkokat” készített a színpadra lépő kőfal, holdvilág és oroszlán számára. (260.) Mintha a darab közelében Arany Jánoson is eluralkodott volna a darabbeli ács és színműíró, Vackzor ügybuzgalma. Az új kiadást olvasva felfigyelhetünk arra is, hogy a mester nevét – Shakespeare-nél „Quince”, Nádasdy Ádám fordításában „Tetőfi” – Arany korábban a saját verseire is alkalmazta („írtam egy néhány verset, de rozszak, mint a vackzor”).⁷ Nem véletlen, hogy nála még a csínytevő Puck is vackorrá tud változni,⁸ pedig Shakespeare az adott helyen nem a „quince” (’birsalma’, ’birskörte’), hanem a „roasted crab” (’sült vadalma’) kifejezést használja.⁹ Minden jel arra mutat, hogy *A szent-iván éji álom* Arany számára a közös alkotás, sőt a közös játék alkalma volt.

Miután 1858-ban hivatalosan is megbízták a fordítással, Arany többször panaszkodott a munka nehézségeire, a sok rímes sor és a „foglyos” dalformák miatt.¹⁰ De ha a szöveget Shakespeare-rel párhuzamosan olvassuk – amire a jelen kiadás lehetőséget ad –, kiderül, hogy Arany fordítása minden, csak nem „szolgai”.¹¹ Nádasdy Ádám (a kiadás szakmai lektora) egy korábbi tanulmányában Arany „merészségeire”, sőt „szinte avantgárd ötleteire” hívta fel a figyelmet, amikor „dúsítani, élénkíteni akarja a szöveget”.¹² Az új kiadás egyik nagy érdeme, hogy a szövegben rendkívül sokféle intertextuális kapcsolódást tár fel. Arany a shakespeare-i nyelv plasztikusságát – vagy ahogy ő nevezte: „tömött stíljét” – egyrészt a saját korábbi művei, másrészt a magyar folklór és a költői hagyomány mozgósításával tudta megteremteni. Érdemes itt kiemelni Csokonai szerepét, aki nemcsak a pásztordilllhez kínált elegáns nyelvi formákat, de a mesteremberek előadásához is hozzájárult: páros rímű tizenkettesekben írt korai műve, a *Piramus és Thisbé* *Históriájának le fordítása Ovidius Metamorphosessából* fontos és mindeddig ismeretlen inspirációja volt a Shakespeare-t fordító Aranynak. (476.) Ezek az összefüggések (a metrikai sajátosságok precíz feltérképezésével együtt) új megvilágításba helyezik Arany munkáját, illeszkedve a debreceni diákköltészet és általában véve a közköltészet iránti szakirodalmi érdeklődéshez.¹³

A kiadás végig példás fegyelmezettséggel, mondhatni diszkréten kezeli a felfedezéseit. Nem erőltet egy átfogó értelmezést, miközben a jegyzetekben bőséges munícióval szolgál *A szent-iván*

7 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. aug. 25., in ARANY János, *Levelezése: 1828–1851*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15: Levelezés 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 125–126. Bővebben erről a recenzeált kötet 448. oldalán.

8 „Vackzor gyanánt rejt a kancsó-fenek” (2.1.48). (53. oldal.)

9 Lásd erről a kötet 464. oldalát.

10 „Most a nyáreji álmot nézegetem, de veszett nehéz munka. Majd fele rímelt jambus, nem is számítva a rövid dalokat, melyek még foglyosabbak. Azért sürgettem oly igen a könyvet, mert Kőrösön egy betű Shakspeárt sem kapni angolul.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1858. dec. 22., 261.

11 A kifejezést Arany használta az első, németből készült fordítói kísérletére: „szolgai fordításom, a Wielandétól – hanemha erős szükség esetében – tavozni nem mert”. Arany János Szilágyi Istvánnak, é. n., ARANY, *Levelezése: 1828–1851*, 10 (8. sz.). Lásd erről a recenzeált kötet 257. oldalát.

12 NÁDASDY Ádám, „Mesterek és metrumok Arany *Szentivánéji*-fordításában”, in NÁDASDY Ádám, *A csökenő költőiség: Tanulmányok, beszélgetések Shakespeare és Dante fordításáról*, 63–73 (Budapest: Magvető Kiadó, 2021), 64.

13 Ehhez lásd különösen: CSÖRSZ Rumen István, „... melyben a dal megfogandhat»: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”, in „... és palota épül a pusztá beszédéből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 163–212 (Budapest: Reciti, 2017). Lásd még: SZILÁGYI Márton, „Alkalmatosságra írott versek», avagy vidám férfikompaniák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány”, *Bárka* 11, 5. sz. (2003): 53–62.

éji álom lehetséges új megközelítéseihez – még hozzá sokoldalúan, több szempontot érvényesítve. Az amerikai textológus és irodalomtörténész, Jerome McGann a kritikai kiadást a filológia „Turing Machine”-jének nevezte, mely jól felépített apparátusa révén olyan kérdésekre is tudja a választ, amilyeneket a létrehozásakor el sem lehetett képzelni.¹⁴ A *szent-iván éji álom* új kiadása alapján úgy gondolom, McGann-nek igaza lehet. A siker kulcsa talán az átgondolt felépítés, a kiadásba kódolt sokoldalúság, az alrendszerek pontos illeszkedése. Említettem már, hogy a jelen kötet olvasója általában két szöveget lát maga előtt: a magyar mellett az angol forrásszöveget (a Tauchnitz-kiadás alapján). Azonban az angol szöveg is kettéágazik, hiszen Arany két kiadásból dolgozott, bár mindkettő John Payne Colliernek a korban nagyra tartott Shakespeare-kiadásaira vezethető vissza. A másodiknak, az 1858-ban megjelent úgynevezett Delius-kiadásnak német nyelvű kommentárja is volt, így a kötet háromnyelvűvé bővül a német jegyzetekkel és magyar fordításukkal. Arany szövegét ilyen formán végig láthatatlan, de szükség esetén bármikor megmutatkozó szálak kapcsolják a Shakespeare-filológia évszázadaihoz és napjaink korszerű Shakespeare-kutatásához. Hiszen végtére is kétlaki szövegről – műfordításról – van szó.

A *szent-iván éji álom* egy másik értelemben is kétlaki mű: nemcsak könyvben, hanem a színpadon is otthon van. A kiadás egyik legizgalmasabb újdonsága, hogy Arany és a színház kapcsolatát rendkívül gazdagon mutatja be. A történetben központi szerepet játszik az Sz 73. jelzetű kézirat, vagyis a Nemzeti Színház számára 1863 decemberében készült másolati példány, amelyet Arany legkésőbb január végéig vissza is küldött a színházhoz – még hozzá, amint azt Paraizs Júlia egyértelműen bizonyítja –, saját autográf javításaival és betoldásaival. A darabban Vaczkor a következő rövid jellemzést adja Pyramus szerepéről: „Szerelmes bizony, ki csupa szerelemből gavallérossan megöli magát” (1.2.23–24) – most már tudjuk, hogy Arany eredetileg a színházi példányba írta bele a dupla „s”-t. (39.) Ugyanebben a jelenetben Zuboly azt mondja: „Áh Pyramis! ides kincsem!” (1.2.54) – nem „édes kincsem”, ahogy a kéziratban eredetileg állt, hanem elvékonyított hangon, amit a „Thisbéd hív; híved szíve hív!” folytatással Arany még tovább fokoz. (43.) Az efféle apró változtatások remek fogódzót adhattak a Nemzeti Színház színészeinek.

Hogy Arany nemcsak az irodalomnak, de a színpadnak is dolgozott, a mai olvasó számára nem evidencia – Nádasy Ádám például úgy látja, hogy „inkább költeményt fordított, mint színdarabot”.¹⁵ De talán arról van inkább szó, hogy Arany számára még mást jelentett egy (jó) színdarab – a nehezebb „költői” szakaszok például a korban megszokottnak számítottak, legalábbis klasszikus művek esetén. Paraizs Júlia korábbi tanulmányában részletesen rekonstruálta A *szent-iván éji álom* színházi ősbemutatóját, kiemelve, hogy Arany mindhárom Shakespeare-fordítását egy-egy vezető színész kezdeményezésére mutatták be a színpadon.¹⁶ A mostani kiadásból is kiderül, hogy A *szent-iván éji álom* korai történetében milyen meghatározó szerepe volt

14 Jerome MCGANN, *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2014), 6, doi: [10.4159/9780674369245](https://doi.org/10.4159/9780674369245).

15 NÁDASY Ádám, „Egy kis takarmány: Szentivánéji álom”, in NÁDASY, *A csökkenő költőiség...*, 47–62, 51.

16 PARAIZS Júlia, „Arany János és a színház: A Szentivánéji álom-fordítás és a színház kapcsolata”, in „Óhajtom a classicus írók tanulmányát”: *Arany János és az európai irodalom*, szerk. KOROMPAY H. János, 97–132 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó, 2017), 122; PARAIZS Júlia, „Shakespearean Rhapsody: A *Midsummer Night's Dream* at the National Theatre in Budapest (1864)”, in *Shakespeare Jubilees: 1769–2014*, szerk. Christa JAHNSON és Dieter MEHL, 231–256 (Wien–Zürich: LIT, 2015), .

Egressy Gábornak; nem véletlen, hogy a darabban ő játszotta Oberont, a tündérkirályt, aki láthatatlanul mozgatja a szálakat, és végül mindent elsimít – ahogyan Egressy is elsimította Szász Károly mellőzött fordításának ügyét.¹⁷

Shakespeare születésének 300. évfordulóját a Nemzeti Színház *A szent-iván éji álom* bemutatójával ünnepelte. Volt, aki kritizálta a darabválasztást, hiszen bármennyire is Shakespeare volt a szerző (és Arany a fordító!), *A szent-iván éji álom* mégiscsak bohózatnak minősült. Ugyanakkor a népszerű műfaj valószínűleg kellett hozzá, hogy az esemény már-már népünnepéllé nőhesse ki magát. Paraizs Júlia vonatkozó tanulmányában azt írja: „A színház operaelőadásokhoz méltó összeget költött a bemutatóra, és a legjobb erőit mozgatta meg: az összes vezető színész játszott a jubileumi előadásokon”.¹⁸ Mendelssohn zenéjét Erkel Ferenc vezényelte, Hippolytát Laborfalvi Róza, Oberont Egressy Gábor, Puckot Szerdahelyi Kálmán játszotta, a rendező Szigligeti Ede volt. A premier Egressy szerint nem sikerült jól – Szász Károlynak azt írta (bár lehet, hogy csak vigasztalásul): „a túlbuzgóság nervózusokká tett bennünket, előadókat, s egyik hiba a másikat érte, szörnyű dülást vittünk véghez a szövegben, a mi barátunkat, a fordítót, a ki jelen volt, desperátussá tehette”. (330.)¹⁹ A darab ezzel együtt nagy sikert aratott. Az érdeklődésre való tekintettel a Shakespeare-fesztivál mindhárom napján játszották, és összesen még tizenegyszer tűzték műsorra abban az évben. „Íme, kelet népe is lerőta adóját nyugat legnagyobb költőjének” – írta Gyulai Pál a *Koszorú* hasábjain, és igyekezett valamiféle tanulságot levonni a kritikaolvasó közönség okulására.²⁰ De Arany számára, húsz évvel a szalontai műkedvelő előadás után, egy ilyen bemutató nem valamilyen megfizetett adósság, inkább valóra vált álom lehetett. Persze, ki tudja, amikor az előadás végén színpadra akarták szólítani, már nem találták sehol.

17 Lásd erről: PARAIZS, „Arany János és a színház...”, 113–118; DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1989), 182.

18 PARAIZS, „Arany János és a színház...”, 131.

19 Egressy Gábor Szász Károlynak, 1864. ápr. 25.

20 GYULAI Pál, „A Szentivánéji álom” (Részlet), in *Magyar Shakespeare-tükör*, szerk. MALLER Sándor és RUTTKAY Kálmán, 222–234 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1984), 222.